

Драга Мاستиловић
Филозофски факултет
Источно Сарајево

МОСТАР КАО КУЛТУРНО СРЕДИШТЕ ХЕРЦЕГОВАЧКИХ СРБА КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВИЈЕКА

Предуслови културног развоја

Турци су још 1522. године пренијели сједиште херцеговачког санцака из Фоче у Мостар. Од тада Мостар све више постаје неприкосновени центар Херцеговине. Али тек крајем XIX вијека Мостар се од учмале турске варошице преображава у значајан културни, просвјетни, духовни, економски и политички центар, посебно херцеговачких Срба.

На почетку аустроугарске окупације Босне и Херцеговине 1879. године, град Мостар је имао 1909 кућа, 2535 станова и укупно 10.848¹ становника, а од тога 59,19% становника су били муслимани, 27,89% православни, 12,59% католици и 0,32% израелћани. Пошто је мостарски срез 1879. године имао укупно 40.696 становника, значи да је 26,65% становништва тог среза живјело у граду. Привреда, култура и просвјета били су на веома ниском нивоу, а нису ни могли бити развијенији у једној провинцијској вароши, још увијек феудалне турске државе. Међутим, аустроугарска управа донијеће корјените промјене у живот градских насеља у Босни и Херцеговини, па самим тим и Мостара. Појачани процеси модернизације и урбанизације, као и развој привреде у новим капиталистичким условима привређивања, не само да су измијенили његову физиономију већ и друштвени живот и културна поимања. Посебна пажња посвећивана је градњи модерних грађевина које су имале по више спратова и одударале од оријенталног стила градње. Не само у спољашњем већ и унутрашњем изгледу куће добијају модернији изглед. Мостар први пут добија урбанистички и нивелациони план, а градске објекте пројектују за то школовани архитекти. Изградњом зграда управних органа, касарне, школа, поште, хотела, жељезничке станице и других модерних објеката, у потпуности се мијења његова физиономија. На развој и урбанизацију улажу се знатна средства. Само до краја 1904. године у развој и урбанизацију Мостара уложено је 991.240 круна општинских средстава, док су државна улагања у зграде управних органа, касарне и привредне објекте била

¹ Штатистика мјеста и пучанства Босне и Херцеговине, Сарајево, 1880, стр. 106.

знатно већа.² Захваљујући томе Мостар све више губи свој оријентални изглед и карактер, а поприма сасвим нову, модерну физиономију. И услови живота знатно су се побољшали. Мостар је већ 1885/86. године добио водовод "Радобоља," укупне дужине 40 km, који је појачан 1902. године, а према подацима из 1919. године, био је уведен у све куће за становање.³ Још 1911. године у Мостару је изграђена градска електрана, која је град опслуживала електричном енергијом.

Значајан подстрек за развој Мостара представљала је изградња жељезничке пруге, која га је 1885. године повезала са луком Метковић и Јадранским морем, а 1891. године и са главним земаљским градом Сарајевом. Изградња првих индустријских погона и снажан размах трговине, омогућили су значајно повећање броја градског становништва и јачање богатог трговачког слоја грађанства. Према попису 1921. године, град Мостар је имао 18.176 становника, што је било 35% од укупног становништва мостарског котара, а то представља значајно повећање удјела градског становништва у мостарском округу у односу на 1879. годину. За 40 година аустроугарске управе значајно се промијенила и вјерска и национална структура мостарског грађанства. Тако су 1921. године муслимани чинили 44,06%, православни 28,06%, а католици 26,71% градског становништва Мостара. Евидентно је да се удио католика у градском становништву Мостара значајно повећао у периоду аустроугарске управе. То је била директна посљедица аустроугарске вјерске и националне политике у Босни и Херцеговини, а коју је најјасније изразио сам престолонаследник Франц Фердинанд ријечима: "Најприје их треба све (православце, муслимане и католике) ставити у исти котао, а затим пустити да католици испливају на површину."⁴

Међутим, за културни успон Срба у Мостару и Херцеговини, крајем XIX и почетком XX вијека много значајнији фактор од бројног стања било је економско јачање, посебно трговачког слоја, српског грађанства. Процес стварања српског грађанства у Мостару трајао је

² Од наведених 991.240 круна у Мостару је само на водовод, цесте и регулацију града уложено 73,76% средстава. Улагања у државне објекте била су знатно већа. Тако је зграда окружног суда у Мостару са тамницом, саграђена 1891/92 коштала је 351.344 круне, фабрика дувана у Мостару, саграђена 1885. године коштала је 266.301,28 К. На зграду велике гимназије у Мостару уложено је у два наврата (1893-1897. и 1901-1903) укупно 307.976,90 К. На зграду касарне у Мостару, која је грађена 1901-1903. и дограђена 1903-1904. године уложено је укупно 308.943,66К. (Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906. Издао заједничко Министарство финансија, Загреб, 1906. стр. 64-69, 572-573, 576 и 584).

³ "Босански гласник", 1919, III одејек, Опис мјеста БиХ, стр. 190.

⁴ Цитирано према: Vladimir Dedijer, Sarajevo, 1914, Beograd, 1966, стр.332.

деценијама и био је уско везан за трговачки сталеж. Још за вријеме турске управе у Мостару, највећи дио трговине налазио се у рукама православних Срба. То ће им омогућити да, послије пометње коју је изазвала аустроугарска окупација, брзо успоставе нове пословне везе и да десетак година послије окупације започне нагла економска експанзија српског грађанства у Мостару. То је била покретачка снага борбе за црквено-школску аутономију у периоду 1896-1905. године, као и културног успона српског грађанства у Мостару. Познате српске трговачке породице: Шантићи, Шоле, Ћоровићи, Радовићи, Иванишевићи и други, постају носиоци не само националне борбе против аустроугарске политике, већ и носиоци културног и просвјетног уздицања српског народа, као битног елемента те борбе. Никад до тада српски трговачки сталеж није одиграо тако значајну улогу у историји свог народа као што је то био случај са херцеговачким трговцима крајем XIX и почетком XX вијека. Осим тога, тада се у Херцеговини појављују и први српски индустријалци, посебно у индустрији дрвета.⁵

Дубока национална свијест не тако бројног српског грађанства омогућила је да Мостар у том периоду постане не само политичко већ и духовно и културно средиште Срба читаве Босне и Херцевине. "Док су у Сарајеву наше газде са Ташлихана, заслепљене и заражене спољашношћу нове културе, напуштале активан национални отпор и пошле за новином, желећи да се покажу дорасли општој промени стања; дотле је Мостар, конзервативан и национално строг до суровости, љубоморно чувао морал и традиције своје патријархалне средине."⁶ Том националном отпору било је подређено скоро све. На сваки атак аустроугарских власти на вјерске, културне, просвјетне и друге националне институције Мостар је спремно одговарао. Тако је у Мостару основано прво српско занатлијско друштво, прва српска читаоница, прво друштво српске трговачке омладине итд.⁷ У Мостару је 1903. године основана и *Трговачка банка и штедионица д.д.*, као прва финансијска институција националног карактера у Босни и Херцеговини. Пошто су скоро сви дионичари били Срби, она је већ сљедеће године промијенила име у *Српска банка д.д.* у Мостару. "Та акција, потпомогнута од Српске банке из Загреба, и војвођанских Срба, имала је за циљ прикупљање српских средстава у српске руке, а онда

⁵ Најзначајније херцеговачко индустријско предузеће за прераду дрвета била је *Прва херцеговачка индустрија дрвета Иванишевић и другови, Коњиц-Бијела*, основана 1809. године у Коњицу. Осим тога познатији индустријски погон била је и фабрика сапуна, свијећа и кристалне соде *Кнежић и син*, која је основана 1912. године у Мостару.

⁶ Владимир Ћоровић, *Босна и Херцеговина*, Београд, 1925, стр. 113.

⁷ Исто, стр. 114.

кредитирање српских трговаца и занатлија, те земљорадника, којима је требало помоћи да купују земљу и откупљују се из кметског односа... Није то био посао тешких капиталиста који су тражили добар пласман за своје капитале, него покрет малог човјека, спремног да скупља пару по пару, одвајајући од уста, да би се одбранио од туђина."⁸ Херцеговачки Срби такође су предњачили у стварању земљорадничких кредитних задруга као важне националне финансијске институције, чији је главни задатак био да олакша факултативни откуп кметова. Међутим, задругарство није остало само на земљорадничком нивоу, већ је полако захватало и остале видове живота. Тако је нпр. у Мостару 1905. године основана и Добротворна Задруга Српкиња, чији је главни задатак Светозар Ћоровић описао на сљедећи начин: "Ту ће се сиромашне дјевојке из све Херцеговине поучавати бесплатно свима ручним радовима, те да кашње могу себи лако хлеб зарађивати и, што је главно, истискиваће Швабице између нас."⁹ И остала друштва као нпр. антиалкохоличарска "побратимства" имала су такође своју националну мисију и национални карактер. Кад се све то узме у обзир, онда и не чуди што је Мостар "први град у земљи, који улази у опозицију аустријској влади и сам за се шаље депутацију у Беч против онда свемоћног министра Калаја ... из Мостара је први покрет за слободу штампе; у Мостару је прва победа опозиције над владом... Мостар се први, још 1906. год., приликом првог доласка Фрање Фердинанда у Херцеговину, у Требиње, отворено подигао против анексије."¹⁰

Школство је једна од елементарних претпоставки културног развоја сваке средине. Према неким изворима, српска школа у Мостару постојала је још у XVIII вијеку, али први сигуран податак о њеном постојању потиче из 1842. године, када је помиње фра Иван Јукић у једном свом чланку објављеном у *Српско – далматинском магазину*.¹¹ Већ 1857. године руски дипломата Гиљфердинг оцијенио је српску школу у Мостару као најбољу у Босни и Херцеговини.¹² Осим мушке школе, у Мостару је шездесетих година XIX вијека почела да ради и женска школа, а највише захваљујући покровитељству руске царице Марије, која је дала не само новац за отварање и издржавање ове школе

⁸ Ристо Грђић, Успомене, Ваљево-Београд, 2002, стр. 169.

⁹ Svetozar Ćorović, Dokumentarna gradja, Sarajevo, 1972, str. 148-149. (Писмо С. Ћоровића - Љубомиру Стојановићу из Мостара, 28. 05. 1905. године)

¹⁰ В. Ћоровић, наведено дјело, стр. 114.

¹¹ Митар Папић, Историја српских школа у Босни и Херцеговини, Сарајево 1978, стр. 25

¹² А. Ф. Гиљфердинг, Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији, Сарајево 1972, стр. 57.

већ је из Русије упутила и учитељицу Марију Ивановну, која је у Мостар дошла 1866. године. По њу је у Русију ишао учитељ Јован Перовић, иначе брат архимандрита манастира Житомислића Серафима Перовића. Прије повратка у Мостар Јован Перовић и Марија Ивановна су се вјенчали у Москви.¹³ Највише залагањем архимандрита Перовића и новчаној помоћи из Русије у Мостару је 1866. године отворена и једна духовна школа, а која је убрзо пренесена у манастир Житомислић. Њен задатак био је школовање учитеља и свештеника. Велики значај за Херцеговину имала је у том периоду руска помоћ, која је посебно интезивирана после Гилфердинговог путовања по Херцеговини. Већ идуће, 1868. године у Мостару је основан руски конзулат, а исте те године у Русију путује Прокопије Чокорило и после двогодишњег боравка у Русији враћа се са обилатом новчаном помоћи за херцеговачке школе и манастире. Тада почиње и интезивније школовање Херцеговаца у Русији. Већ крајем шездесетих и почетком седамдесетих година у Русију на школовање одлазе Јован Пичета, Јово Драч, Димитрије Богичевић, Шћепо Говедарица, Алекса Чокорило и други.¹⁴

У аустроугарском периоду школа заузима значајно мјесто у остваривању политичких циљева Аустро-Угарске монархије у Босни и Херцеговини. Њен идеал било је унифицирано школство, што је требало постићи постепеним потискивањем конфесионалних и отварањем државних школа. Осим тога, одлучујућу васпитну улогу требало је да има католичка црква, док је, с друге стране, требало из школа елиминисати сваку националну пропаганду и развијање националне свијети код дјецe. Због тога су аустроугарске власти са посебним подозрењем и нетрпељивошћу гледале на српске школе у Босни и Херцеговини. Зато ће оне и бити главна мета напада окупаторских власти. Први корак у том смјеру био је покушај да се као званични језик у школама прогласи хрватски, али је због реакције Мађара, који су имали своје политичке мотиве сузбијања хрватства у Босни и Херцеговини, убрзо уведен термин земаљски језик, а који је 1883. године инаугурисан у босански језик. Тек 1907. године у школској терминологији заступљен је и српскохрватски језик.¹⁵ Осим тога, и на

¹³ Јов. Фил. Иванишевић, Српско-православно школство у Босни и Херцеговини, Сарајево 1910, стр. 69.

¹⁴ Архив Српске академије наука и уметности Београд, бр. 13.388 (Рукопис др Јована Радуловића: "Мостарски српски друштвени и књижевни покрет у другој половини прошлог и на почетку овога века". Стр. 185.

¹⁵ Митар Папић, Школство у Босни и Херцеговини 1878-1918, у knjizi: Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II, Sarajevo, 1987. str. 339.

друге начине аустроугарска управа се трудила да потисне национална осјећања, што је посебно било упадљиво у наставним програмима. Посебна пажња посвећивала се уџбеницима из историје, националне књижевности итд., а предмет посебног величања била је династија Хабсбурга. Покушај успостављања надзора над српским школама у Босни и Херцеговини био је један од првих повода за сукоб црквено – школских општина са аустроугарским режимом у Босни и Херцеговини. Српска основна школа у Мостару имала је школске 1907/1908. године укупно 473 ђака, од којих је било 278 ученика и 195 ученица, а њима је предавало 5 учитеља и 7 учитељица.¹⁶ Школу је финансирала мостарска црквено – школска општина. За потребе српских школа општина је финансирала и школовање учитеља. Крајем деведестих година XIX вијека о трошку или уз помоћ мостарске црквено-школске општине за учитеље се школују Јован Дучић, Ристо Мисита, Јован Ђугумовић, Ђорђе Мандић и Лазар Ботур. У учитељској школи у Сарајеву непокорни Јован Дучић непрестано долази у сукоб са дирекцијом учитељског завода због својих националних иступа и често бива кажњен чак и затвором. Одговарајући општини на оптужбе које јој је упућивала дирекција, Дучић је између осталог писао да у тој школи "Србин не може добити повољну оцјену из владања ако није кукавица или улизица".¹⁷ Своје националне погледе Дучић је кратко и јасно сажео у једној реченици: "Ја се приправљам за учитеља само своје Српчаци".¹⁸

Треба напоменути да је Херцеговина у погледу броја школа доста боље стајала од Босне. С обзиром на то да је отварање школа у доста случајева зависило од приватне иницијативе појединих села, може се закључити да је у Херцеговини постојала прилично развијена свијест о потреби изградње и отварања школа. То најбоље показује податак да је крајем аустроугарског периода мостарска област имала најразвијенију школску мрежу. У школској 1913/14. години у Херцеговини је једна школа долазила на 2322 становника, док је рецимо у бихаћкој области на једну школу долазило 4242 становника.¹⁹ Исте те школске године у Херцеговини је било укупно 89 комуналних (државних), 25 конфесионалних и једна приватна школа. То значи укупно 115 школа.²⁰

¹⁶ Ј. Ф. Иванишевић, Српско-православно школство у Босни и Херцеговини, табеларни преглед.

¹⁷ А САНУ, бр. 13.388 (Поменути рукопис др Јована Радуловића, стр. 273)

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто, стр. 346.

²⁰ Душан Берић, Срби у Мостару и његовој околини 1844-1918, у књизи: Срби у Мостару, стр. 131.

Међутим, то је био премали број да би се санирало стање огромне неписмености становништва.

Велики значај за Херцеговину, а можемо слободно рећи и за много шири простор, имало је отварање гимназије у Мостару 1893. године, а која је била друга класична гимназија у Босни и Херцеговини. Максималан број ђака прије Првог свјетског рата уписала је школске 1913/14. године и то 503. Имала је одличне услове за извођење наставе. Била је смјештена у државној згради са 19 школских соба, а имала је приземље и два спрата, сваки површине 2025 m².²¹ Намјенска зграда гимназије грађена је у периоду од 1898. до 1902. године, и то по тадашњим најмодернијим грађевинским узусима. Била је опремљена најсавременијим училима и школским помагалима. Располагала је са: "675 географских карата; 491 апаратом за наставу физике; 621 јединицом за наставу природописа; 468 учила за геометрију; 2289 књига у ђачкој и 3.324 књиге у наставничкој библиотеци."²² За тадашње школске прилике у Босни и Херцеговини ово је заиста било импозантно. Иако је аустроугарска власт будно пратила сваку националну активност међу омладином, ипак је Мостарска гимназија постала центар окупљања херцеговачке младе интелигенције и младих револуционара чији је главни идеал био рушење аустроугарског окупаторског режима и уједињење са Србијом. Мостарска гимназија окупљала је не само градску већ и бројну сеоску дјецу. У њој се појављују прва тајна омладинска удружења, а оно што је интересантно, иницијативу за њихово стварање дају управо та сеоска дјеца.

Људи политике и културе

Сигурно је да Мостар никада не би могао стећи такву репутацију да није постао стјечиште херцеговачке интелигенције тога времена. У историјски кратком временском периоду у Мостару се концентрисала већина будућих значајних личности политике, науке и културе које је Херцеговина дала. У тих неколико деценија у Мостару је живјело или на неки начин било у додиру с њим толико значајних људи који су истовремено били и национални борци, политичари, књижевници и културни радници.

У првом реду треба поменути једну групу школованих херцеговачких монаха који, дубоко свјесни чињенице да је народно

²¹ Архив Босне и Херцеговине, Здравствени одсјек министарства народног здравља, кут. 67, бр. 2562/23

²² Mitar Papić, Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije, Sarajevo, 1972, str. 112.

просвјетивање и културно уздизање народа први предуслов његовог благостања, још од прве половине XIX вијека на себе преузимају улогу народних просвјетитеља, књижевних стваралаца и националних бораца. Међу њима посебно мјесто заузимају Серафим Шолаја, Прокопије Чокорило и Јоаникоје Памучина. Серафим Шолаја није оставио иза себе пуно тога написаног, али се његова величина огледа у сталном напору за просвјетно и културно уздизање народа. За Шолају је др Јован Радуловић записао: "... горео је од жеље да књигу учини приступачном широким народним слојевима. Један од твораца читалачке публике у Мостару и Херцеговини, ако и не први духовни васпитач њен, он је добро знао да сви путеви ка напретку воде преко народног просвјетивања."²³ Знатно богатији књижевни опус оставио је Прокопије Чокорило, али је много значајније од тога било његово прегнуће да обезбиједи средства за подизање и оправку школа и цркава по Херцеговини. Чокорило је био, како Ј. Радуловић каже, "један из групе мостарских душехранитеља, готово класична фигура калуђера који је са штапом у руци и торбом на леђима путовао по свету, сабирајући дарове добрих људи за градњу цркава и школа."²⁴ И заиста је његов двогодишњи боравак у Русији уродио богатим поклонима и прилозима за цркве и школе, а омогућило је и интензивније школовање херцеговачких младића у Русији. Најплодотворнији и најобразованији у тој групи херцеговачких монаха просвјетитеља био је свакако Јоаникије Памучина. Он је био писац, пјесник, историчар, етнолог, политичар. Као Вуков сљедбеник, Памучина је био и непомирљиви бранилац српског народног језика, посебно од турцизама. "Сав у служби народа, једнако националан у цркви колико и побожан у чувању народних обичаја и предања, он је први и најзначајнији у групи мостарских писаца и трудбеника, која је народу очи отварала, однеговала му љубав за науком и књигом и припремила га за велика дела."²⁵ Иако никада није живио ни стварао у Мостару, овој групи би требало придружити и архимандрита Нићифора Дучића, устаничког вођу, команданта једног одреда српске војске у ратовима са Турском, књижевника и научника.

Сјеме које су у Мостару и Херцеговини посијали Памучина, Чокорило и Шолаја морало је убрзо уродити плодовима. Од седамдесетих година у Мостару и Херцеговини појављује се већи број сакупљача народних старина, посебно народних епских пјесама, приповједача итд. Не може се порећи да је у каснијој фази то била и

²³ А САНУ, бр. 13.388 (Поменути рукопис др Јована Радуловића стр. 113.)

²⁴ Исто, стр. 114.

²⁵ Исто, стр. 130.

једна врста одговора на аустроугарску "културну мисију" у Босни и Херцеговини. "Изгледало је као да је читаво једно поколење било дошло до сазнања, да је 'спасавање' народних умотворина од заборавља постало истоветно са спасавањем народних особина, готово народне свести и части."²⁶ Сада то већ нису били само појединци монашког позива, већ људи из различитих друштвених слојева, трговци, свештеници, занатлије итд. Из мноштва њих поменућемо само неке као Луку Грђића Бјелокосића, Саву Семиза, Риста Пророковића, Јова Туту, Вида Вулетића Вукасовића, Тома Братића итд.

Осим тога, то је вријеме када се у Мостару појављује и први опозициони покрет аустроугарској управи. У њему предњаче Ристо Иванишевић, Војислав Шола, Јово Љепава и други. Ти први опозициони кораци прерашће 1896. године у борбу Срба Босне и Херцеговине за црквено-школску аутономију, а која је завршена тек 1905. године усвајањем Статута о уређењу црквене и школске управе српско-православних епархија у Босни и Херцеговини. Посебно активни у тој борби из Мостара су били Војислав Шола и Владимир Радовић. Осим политичке борбе, тадашње генерације мостарских Срба правилно су схватале значај културног уздицања српског народа као најефикаснијег средства у борби против аустријске "културне мисије" у Босни и Херцеговини. Као резултат таквог схватања појавиће се и прва културна друштва и установе, а живље занимање за књигу и књижевност почеће да ствара бројнију и тематски разнородније усмјерену читалачку публику у Мостару. "У доба *Зоре*, Мостар је био град у коме се књижевност волела, пратила и разумевала као ретко где."²⁷ Појављују се све бројнији претплатници разних књижевних и других часописа, а посебно оних из Србије и Војводине. Осим тога, све већи број Мостараца ствара богате личне библиотеке. У том погледу посебно је био познат Ристо Иванишевић, који је важио за тадашњег најпознатијег мостарског библиофила, у чијој заоставштини је остала богата библиотека.

Али у Мостару и Херцеговини већ је стасала једна нова генерација Срба која ће Мостар претворити у национално, књижевно и културно средиште не само Херцеговине већ и знатно шире. Посебно мјесто како у националној борби тако и у културном уздицању Мостара одиграо је мостарски српски књижевни круг. Без Јована Дучића, Алексе Шантића и Светозара Ћоровића, Мостар никада не би имао онај културни и национални значај за српски народ какав је имао крајем XIX

²⁶ Исто, стр. 256.

²⁷ Радмило Димитријевић, Позориште, сијела, књижница и читаоница у Гуслама, Споменица Гусала, стр. 98.

и почетком XX вијека. Осим њих, у Мостару дјелује и читав низ других пјесника и писаца, али се њихов значај не може мјерити са поменутом тројицом. Осим тога, читав низ младих интелектуалаца школује се на европским универзитетима, а њихов повратак у Мостар значио је нова искуства и нов квалитет културних садржаја. Међу њима најактивнији су били Атанасије Шола, Урош Круљ, Ристо Радуловић и други. Неки од њих, као Васиљ и Шћепан Грђић, свој национални, културни и просвјетни рад наставиће у Сарајеву, које, посебно од 1910. године, када се у њему отвара Сабор, постаје у сваком погледу центар јавног, културног и политичког живота Босне и Херцеговине. Њима ће се убрзо придружити и неколицина других па ће се на тој основи око Васиља Грђића и листа "Народ" формирати једна тзв. "херцеговачка" опозициона група млађих политичара, која је, уз Кочићеву групу у Крајини, постала оштар критичар опортунизма старих бораца за црквено-школску аутономију предвођених Војиславом Шолом, Глигоријем Јефтановићем и другим. Осим Грђића у тој групи млађих и енергичнијих националних бораца били су и Ристо Радуловић, Атанасије Шола, Урош Круљ, Душан Васиљевић и други. Али њихово национално прегалаштво није се завршавало политичком борбом, већ је своје најконкретније форме добијало кроз борбу за просвјетно и културно уздизање српског народа у Босни и Херцеговини.

Одмах после отварања мостарска гимназија почела је да школује нове генерације будућих истакнутих националних бораца, културних и јавних радника, а касније и истакнутих научника. Међу тим знаменитим ђацима мостарске гимназије били су и Владимир Ћоровић, Перо Слијепчевић, Васиљ Поповић, Јевто Дедијер, Ристо Радуловић, Владимир Гађиновић, Димитрије Митриновић, Богдан Жерајић и многи други. Они ће својим, било научним и културним било националним дјелом, задужити цјелокупни српски народ.

У Мостарској гимназији појављује се почетком XX вијека генерација младих национално оријентисаних револуционара, из чијих идеја ће и настати прва тајна омладинска удружења. Тако 1904. године Димитрије Митриновић, младић из херцеговачког села Поплата, даје иницијативу за стварање једне тајне библиотеке из које израста тајно омладинско удружење "Матица", а Богдан Жерајић, из невесињског села Миљевца, стоји на челу тајне омладинске организације "Слобода".²⁸ Поред њих истичу се Перо Слијепчевић из Гацка, Владимир Гађиновић из Билеће, Шпиро Солдо и други. Убрзо ти свршени гимназијалци одлазе на европске универзитете и тамо се, већ под утицајима Мацинија

²⁸ Vladimir Dedijer, Sarajevo, 1914, Beograd, 1966, стр. 289.

и Гарибалдија, сусрећу са Масариковим идејама културног уздицања народа као облика политичке борбе и одбацивања револуционарних метода. Нешто касније на њих, посебно на једног од главних идеолога Младе Босне, Владимира Гаћиновића, утицаће идеје и руских револуционара, посебно Натансона и Троцког²⁹. Они учествују у организацији тајних омладинских удружења у земљи и иностранству и успостављају везе са Србијом. Као и сви остали младобосанци "они су били не само револуционарно расположене патриоте националисти већ и врло одлучни критичари друштва, социјалних неправди, конзерватизма и примитивизма у властитом националном корпусу".³⁰ Анексија Босне и Херцеговине јако је погодила те младе револуционаре па неки од њих врло рано напуштају Масарикове идеје "културне борбе" и прихватају култ "косовског тираноубиства" као метод политичке борбе. Први је то у пракси примијенио Богдан Жерајић, када је 15. јуна 1910. године безуспјешно покушао да изврши атентат на земаљског поглавара Маријана Варешанина, а затим посљедњим метком извршио самоубиство. Само неколико дана прије тога Жерајић је у Мостару припремао атентат на цара Фрању Јосифа приликом његове посјете Босни и Херцеговини, али је из необјашњених разлога одустао. Гроб Богдана Жерајића постао је мјесто ходочашћа младобосанаца, а за разлику од Жерајића, један други младобосанац, Гаврило Принцип, неколико година касније неће промаштити своју мету.

Неправедно би било не поменути и српске књижевнике и националисте муслиманске вјероисповијести, као што су били Осман Ђикић, Шукрија и Алија Куртовић, Авдо Хасанбеговић, Смаилага Ћемаловић и многи други искрени национални прегаоци. Њихов живот и рад био је још тежи него српских националиста православне вјероисповијести, јер у то вријеме "бити српски националиста код муслимана није само значило изложити се шиканирању власти у већој мјери него ли што је то био случај код православних, него и навијестити борбу својој сопственој породици и свим конзервативним муслиманима у својем родном мјесту."³¹ Иначе, Мостар је посебно почетком XX вијека био жариште дјелатности српских омладинаца муслиманске вјероисповијести који су били и активни чланови тајних омладинских удружења. Као главни циљ, они су пред себе поставили национално

²⁹ Владимир Гаћиновић је у Швајцарској био присан пријатељ Лава Троцког (В. Дедијер, Сарајево, 1914, стр. 295-298).

³⁰ Соња Мишковић, Српско грађанство у Босни и Херцеговини 1918-1941, Рукопис магистарског рада, библиотека Филозофског факултета у Београду, стр. 41.

³¹ Споменица двадесетпетогодишњице Гајрета 1903-1928, уредио Хамза Хумо, Сарајево, 1928, стр. 61.

освјешћивање муслимана у српском националном опредјелјењу. О том питању Шукрија Куртовић је писао и ово: "Муслиман треба да се једном увјери да је Србин и члан српске нације. То је његово право одијело... И сувише је видно да је српски национализам управо оно чему треба тежити, што треба да нас муслимане потпуно прожме и што нас једино може задовољити, окријепити, учврстити, преобразити и повести правим путем; само је он у стању да наш трулеж и наше зло убије и искоријени. Српски национализам треба да нам је при раду у народу идеја водиља, а ми омладина и сви свјеснији муслимани да смо његови радници."³²

У контексту дјеловања ове активне просрпски оријентисане муслиманске омладине требало би поменути и културно-просвјетно друштво Гајрет. Ово друштво основано је по угледу на Просвјету већ 1903. године у Сарајеву. Као и Просвјета оно је замишљено да дјелује као друштво за помагање муслимана ђака из Босне и Херцеговине, а све с циљем стварања ширег слоја интелигенције код муслиманског становништва, као главног предуслова за њихово културно, просвјетно и материјално уздизање.

Масовним уласком у чланство Гајрета, људи из Муслиманске народне организације који су се залагали за блиску сарадњу са Србима у борби против режима, омогућиће им да на редовној скупштини 1907. године вођство друштва дође у њихове руке. Уласком у Гајрет и српских националиста муслиманске вјероисповијести окупљених око листа "Мусават", Гајрет ће коначно добити и епитет просрпски оријентисаног друштва. Главну улогу у томе несумњиво су одиграли херцеговачки муслимани национално оријентисани као Срби, а избором Османа Ђикића 1809. године за првог професионалног пословођу Гајрета, просрпски карактер тог друштва биће коначно дефинисан. Осим тога, Ђикић је до смрти уређивао и лист "Гајрет", који је за то вријеме, понајвише његовом заслугом, стекао велики углед и добио велики број претплатника. Међутим, политички сукоби и диференцијација у редовима муслиманских политичара, посебно изражена у питању признавања анексије БиХ, одражаваће се негативно и на рад друштва. Тако је Гајрет постао више позорница политичких неслагања и сукоба, него хуманитарно друштво како је у основи било замишљено. Та неслагања посебно су била видљива на редовним

³² Исто, стр. 63.

годишњим скупштинама Гајрета, гдје је често долазило до вербалних дуела између просрпски оријентисаних чланова управе и, с друге стране, оних који су били ближи хрватској националној опцији. У то вријеме они муслимани који су били ближи хрватству сматрани су за људе одане режиму, али то и није било чудно ако у обзир узмемо чињеницу да је католичанство било непрестано фаворизовано од стране аустроугарске управе у Босни и Херцеговини. Као илустрацију шта је у ствари била суштина тих сукоба навешћемо примјер десете редовне скупштине Гајрета 1912. године. На тој скупштини И. Дефтердаревић осуђивао је то што су се скупштинари наводно подијелили на Србе и Хрвате тврдећи да "народ неће ни једно ни друго". На то је реаговао Смаилага Шарић узвикујући: "Ја сам Србин, елхамдулиллах. Живио краљ Петар". Ове смјеле ријечи изазвале су комешање посебно међу присутним владиним агентима, али и клицање већине скупштинара: "Живио Шарић".³³ Врхунац сукоба представљала је редовна скупштина друштва 1913. године, а која се завршила општом тучом.³⁴ У сваком случају, Гајрет је веома рано понио епитет просрпски оријентисаног друштва и због тога ће 1914. године аустроугарске власти према њему поступати истовјетно као и према осталим српским друштвима. Гајрет је 1914. године распуштен, а његова имовина предата је на управу Вакуфско-меарифском саборском одбору са Шерифом Арнаутовићем на челу, а имовина друштва у току рата трошена је, између осталог, и за уписивање аустроугарског ратног зајма.³⁵ Чланови друштва декларисани као Срби прогоњени су од аустроугарских власти и страдали по аустроугарским казаматима. Тако је нпр. Авдо Сумбул, секретар Гајрета, умро 1915. године као интернирац у логору Арад.

Значајну улогу у културном и националном уздизању Мостара крајем XIX и почетком XX вијека одиграли су и појединци који нису били Херцеговци, али су у Мостар из различитих разлога долазили и у њему се краће или дуже вријеме задржавали. Најважније је да су својим радом оставили неизбрисив печат у културном и јавном животу

³³ Исто, стр. 80. (Др Ибрахим Кемура у својој књизи "Улога Гајрета у друштвеном животу муслимана" тврди да су Шарићеве Ријечи "Живио краљ Петар" додате накнадно јер их наводно нема у књизи записника, али је оправдано запитати се да ли је записничар те ријечи, ако су изречене, смио уопште ставити у записник. Да су те ријечи унесене у записник то би био необорив доказ за Шарићево "антидржавно" дјеловање, што би аустроугарске власти сигурно искористиле. Илузорно би било и очекивати да записничар свом сународнику на такав начин потпише смртну пресуду)

³⁴ Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu muslimana*, Sarajevo 1986. стр. 65-66

³⁵ Споменица....Гајрета, стр 83.

Мостара. Међу таквим су били Стеван Жакула, Милан Ђуковић, Младен Бошњаковић и други.

Требало би пуно више времена и простора да се помену сви културни и национални прегаоци који су дјеловали у Мостару крајем XIX и почетком XX вијека. Оно што је заједничко свима њима јесте велика доза спремности на самопожртвовани и прегалачки рад за добро свог народа. На том послу нико од њих није штедио себе. Можда то дијелом може и да објасни њихову свестраност и могућност да обављају више значајних послова одједном. За примјер ћемо узети Алексу Шантића, који је у исти мах био пјесник, глумац, хоровађа, уредник књижевног листа итд. Или рецимо Ристо Радуловић, који је, иако веома нарушеног здравља, истовремено уређивао чак три листа. Њих двојица нису били усамљени примјери.

Културна друштва и установе

Оснивање српског пјевачког друштва *Гусле* био је најзначајнији догађај у културној историји Мостара и Херцеговине у XIX вијеку. Својим вишедимензионалним културним и националним радом *Гусле* су кроз неколико деценија биле неприкосновени мисионар српске културе и српске националне идеје у Херцеговини и шире. Идеја о оснивању једног пјевачког друштва у Мостару појавила се већ крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година XIX вијека. Међутим, аустроугарске власти нису биле расположене да дозволе стварање било каквог друштва које ће имати национално обиљежје. Званично, *Гусле* су основане 18. децембра 1888. године, али је и прије тога постојало једно пјевачко друштво које није било озваничено, али је учествовало на јавним приредбама, каква је нпр. била светосавска прослава 1887. године. За првог предсједника *Гусала* изабран је трговац Јово Шола. *Гусле* су све до 1902. године носиле званичан назив *Српско-православно црквено пјевачко друштво Гусле*. Циљ аустроугарских власти био је везати српство за православље и на тај начин одвојити Србе осталих вјероисповијести од *Гусала*, а самим тим и продубити вјерски јаз и спријечити национално освјешћивање, посебно муслимана у Босни и Херцеговини. Послије више покушаја тек је 1902. године дозвољено да *Гусле* понесу званичан назив *Српско пјевачко друштво Гусле*. Иако појам "пјевачко" у називу *Гусала* асоцира на само један аспект културне дјелатности овог друштва, оно је, као што је то већ речено, имало сложу структуру културне и националне дјелатности. Пјесма је била само средство, а не сврха постојања друштва.

Хор *Гусала* постојао је још и прије званичног оснивања друштва, али први званични наступ имало је приликом светосавске прославе 1889. године када је извео укупно пет композиција Пачуа, Станковића и Хорејшека, а хоровађа је био Јохан Динстл, војни музичар 99. аустријске регименте. Први стални хоровађа *Гусала* био је Младен Бошњаковић.³⁶ Хор *Гусала* је до почетка Првог свјетског рата, приликом разних свечаности и прослава, под управом више хоровађа,³⁷ изводио велики број значајних композиција домаћих и страних аутора, а временом се број његових чланова повећавао и репертоар усложњавао.³⁸

Осим хора, *Гусле* имају и веома успјешну дилетантску позоришну секцију, која је такође дјеловала и прије званичног оснивања друштва.³⁹ Први режисери су били Игњат Гатало, Младен Бошњаковић и Душан Билић, а извођени су комади Ј.П. Стерије, Милоша Цветића, Лазе Костића, Драгутина Илића, Ђуре Јакшића и многих других. Углавном су то била остварења национално-романтичарског карактера. Већ је Душан Билић почео да проширује репертоар страним остварењима, али је прави помак у модернизацији позоришта учинио Атанасије Шола, када је 1899. године преузео мјесто режисера, после повратка из Париза, гдје је с великом пажњом пратио позоришни живот. "Он одстрањује застарјеле мађарске и њемачке комаде које је увео Билић, а у већој мјери уводи француске, руске, шпанске и италијанске."⁴⁰ После Шоле дужност режисера обављао је до Првог свјетског рата Светозар Ћоровић. Међу глумцима истицали су се Алекса Шантић, Атанасије Шола, Јован Радуловић, Владимир Радовић, Светозар Ћоровић и други, а од глумица Милка Продановић, Стака Ућукалова, Вукосава Иванишевић и друге. По глумачком таленту непревазиђена је била Зорка Шола, сестра Атанасија Шоле. У периоду од 1879. до 1910. године дилетантско позориште друштва *Гусле* одиграло је 225 представа.⁴¹ У новембру 1908. године у пожару је

³⁶ Тихомил Видошић, Развој музичког живота у Гуслама, Споменица "Педесет година српског пјевачког друштва Гусле у Мостару 1888-1938", стр. 158.

³⁷ Хоровађе Гусала у периоду 1889-1914. године били су: Јохан Динстл, Младен Бошњаковић, Јосип Хорки, Рудолф Замрзла, Алекса Шантић, Виљем Сајферд, Милош Дозела и Јован Јудл. (Т. Видошић, исто)

³⁸ Извођена су дјела Мокрањца, Бајића, Базена, Гуноа, Ристића, Малашкина, Биничког, Сатнера и многих других.

³⁹ На светосавској прослави 1887. године та секција извела је Суботићев *Крст и круну* у режији Игњата Гатала.

⁴⁰ Станиша Тутњевић, Културни и књижевни живот Мостара, у књизи: Срби у Мостару, Београд, 2001, стр. 378.

⁴¹ Борјанка Трајковић, Српско пјевачко друштво "Гусле", Зборник радова са Ћоровићевих сусрета писаца "Српска проза данас" у Билећи и научног скупа

страдала друштвена сала, па је рад дилетантског позоришта *Гусала* био прекинут све до 1914. године, када је обновљен рад позоришне секције, али је убрзо, избијањем рата, заједно са цијелим друштвом била забрањена.

Позоришни живот Мостара није био везан искључиво за дилетантску позоришну секцију *Гусала*. У Мостар су често навраћале, а понекад се и дуже задржавале путујуће позоришне трупе. Прва таква била је трупа Ђорђа Протића, која је 1879. године у Мостару извела *Бој на Косову*. Послије ње, у Мостар су навраћале бројне путујуће позоришне трупе. Тако је у два наврата, 1884. и 1886. године, у Мостару гостовало Српско народно позориште под управом Фотије Иличића, 1885. године једно њемачко позориште, а затим позоришне трупе Димитрија Гинића, Михајла Марковића, Петра Ђирића итд.⁴² Нешто касније Мостар ће постати омиљена дестинација и неких руских путујућих позоришних трупа. Сви они, иако су имали великих тешкоћа са цензуром, радо су гостовали у Босни и Херцеговини, а посебно у национално пробуђеном и културно узбуђеном Мостару. Те путујуће трупе не само да су у Мостару створиле одушевљену позоришну публику већ су својим искуством и помоћи омогућиле да профункционише и успјешно дјелује и дилетантско позориште *Гусала*.

Од 1890. године *Гусла* су имале своју књижницу, а од 1891. године и читаоницу. Књижница је формирана највише поклонима и властитим средствима, а 1898. године имала је 14 одјељења са фондом од око 2000 књига.⁴³ Могли су је користити и они који нису били чланови *Гусала*. Читаоница је примала више од тридесет периодичних и дневних листова и часописа, политичког, књижевног и забавног карактера, а скоро сви су били српски. Читаоница је постојала до 1911. године, а књижница до 1913. године, када је предата *СКПД Просвјета* с циљем оснивања централне библиотеке тог друштва.

Културним и просвјетним дјелатностима није се исцрпљивао дјелокруг рада *Гусала*. Друштво се истицало и разним хуманитарним акцијама, од организовања добротворних приредби до новчаног помагања сиромашнима. Све до 1903. године, када је у Мостару

историчара "Културна и духовна историја Херцеговине" у Гацку, 19-21. септембар 2003, 'Билећа-Гацко, 2004, стр. 435.

⁴² Мр Един Челебић, Културне прилике у Мостару крајем XIX и почетком XX вијека, Херцеговина, бр. 4, Мостар, 1985, стр. 252-253.

⁴³ Радмило Димитријевић, Позориште, сијела, књижница и читаоница у Гуслама, Споменица Гусала, стр. 97.

основана "Српска банка", *Гусле* су биле једини новчани завод који је финансијски помагао српски народ у Херцеговини.⁴⁴

Од оснивања *Гусала* ниједна значајнија културна или национална свечаност није могла проћи без њиховог учешћа. Светосавске бесједе, које су се убрзо из Мостара прошириле и по осталој Херцеговини, биле су незамисливе без овог друштва. *Гусле* 1889. године прослављају 500 година Косовске битке, 1891. године прослављају стоту годишњицу рођења Симе Милутиновића Сарајлије, 1893. године учествују у откривању споменика Ивану Гундулићу у Дубровнику, 1897. године обилежавају пренос Вукових посмртних остатака из Беча у Београд, 1899. године славе педесету годишњицу књижевног рада Ј.Ј. Змаја итд.⁴⁵ Посебан културно-просвјетни и национални облик дјелатности *Гусала* била су редовна сијела, гдје се дискутовало о актуелним националним и културним питањима и на којима су редовно држана предавања о различитим темама. Неке од тих тема биле су: *О раду св. Саве и узорима српских јунака*, *О национализму*, *О Јану Хусу и словенској узајамности*, *О Ивану Франу Гундулићу - српском пјеснику*, *О српским добротворима Сави Текелији и Пери Дрљачи* итд.⁴⁶ Предавачи су били чланови друштва.

Велики културно-просвјетни и национални значај за Србе у Босни и Херцеговини имало је оснивање *Српског просвјетног и културног друштва "Просвјета"*, које је основано 18. августа 1902. године у Сарајеву. Оно је било замишљено као друштво за помагање Срба ђака из Босне и Херцеговине и Аустроугарске монархије, а видну улогу у његовом оснивању имали су и Херцеговци, а међу првима Шћепан Грђић. Временом ће *Просвјета* преузети много значајнију националну и просвјетно-културну улогу од првобитно замишљене. Први подбор *Просвјете* основан је у Мостару 1. септембра 1902. године, то јест само 12 дана послје оснивања друштва. До почетка Првог свјетског рата у Херцеговини, (мисли се на Мостарски округ који је у административно-територијалној подјели БиХ тада обухватао котаре: Мостар, Билећа, Коњиц, Невесиње, Гацко, Требиње, Столац, Љубиње и Љубушки), основано је 25 подбора *Просвјете*. Основни облик рада *Просвјете* био је стипендирање Срба ђака. Од оснивања 1902. па до 1914. године, *Просвјета* је стипендирала укупно 1360

⁴⁴ Данило Вукајловић, Социјално – хумани рад Гусала, Споменица Гусала, стр. 124.

⁴⁵ Јован Радуловић, Од оснивања "Гусала" до покретања "Зоре"; у: Књига о Мостару, стр. 64

⁴⁶ Исто, стр. 65.

средњошколаца и 507 високошколаца.⁴⁷ Међу њима су били и многи знаменити Херцеговци као Јефто Дедијер, Перо Слијепчевић, Ристо Радуловић, Владимир Ћоровић, Богдан Жерајић и многи други. Шта су Мостар и Херцеговина значили *Просвјети* може да послужи и податак да је први, а до 1920. године и једини, *Просвјетин* дом за ђаке отворен у Мостару, 1909. године. Те године Српско-православна општина у Мостару уступила је зграду старе српске школе за *Просвјетин* ђачки дом. Први префект Дома био је Божидар Зечевић, а први управник Лука Грђић Бјелокосић. У периоду 1909-1914. године у њему је живјело укупно 355 *Просвјетиних* питомаца.⁴⁸ До Првог свјетског рата, *Просвјета* је у Херцеговини основала сталне књижнице у Мостару 1913. године, а у Гацку, Невесињу и Требињу 1914. године. Осим сталних, по селима су постојале и покретне књижнице. Да су Херцеговци били душа *Просвјете* доказује и њихова активност у том Друштву. Тако је нпр. Васиљ Грђић вршио дужност генералног секретара *Просвјете* од 1907. до 1934. године, то значи пуних 27 година.⁴⁹ Први члан и добротвор *Просвјете* био је Херцеговац, митрополит Сава Косановић. Шћепан и Васиљ Грђић, те Ристо Јеремић били су предсједници *Просвјете*. Најпопуларније *Просвјетине* публикације "Календаре" уређивали су: Светозар Ћоровић за 1905. годину, Ђорђе Чокорило за 1910, Владимир Ћоровић за 1911, Ристо Радуловић за 1912, 1913. и 1914. годину. Часопис "Просвјета" од 1907. године, када се појавио први број, па до Првог свјетског рата, уређивали су Шћепан и Васиљ Грђић. Најзаслужнији за оснивање и успјешан рад *Просвјетине Српске централне библиотеке* били су тројица Херцеговаца, Ристо Радуловић, Владимир Ћоровић и Ђорђе Пејановић.⁵⁰ Пошто је *Просвјета* била иницијатор и покретач оснивања српских земљорадничких задруга у Босни и Херцеговини, прва *Просвјетина* правила српских земљорадничких задруга написао је Шћепан Грђић. Најзад и химну *Просвјете* спјевао је Алекса Шантић. Опште је мишљење да је највећи прегалац *Просвјете* био и остао Васиљ Грђић.

⁴⁷ Двадесет и пет година рада Просвјете 1902-1927, репринт издање, Сарајево, 2001, стр. 20-22.

⁴⁸ Исто, стр. 25.

⁴⁹ Споменица Васиља Грђића, репринт издање, 2002, стр. 11

⁵⁰ Шћепан Грђић, Друштво "Просвјета" с обзиром на рад у Херцеговини, у: Књига о Мостару, стр. 78.

Штампа

Велики значај како за национални покрет тако и за културни живот Мостара имала је *Прва српска штампарија и књижница*, коју је 1890. године отворио Владимир Радовић, члан познате невесињске породице и син црногорског сердара, а касније мостарског трговца Мијата Радовића. Поред осталог, ова штампарија издала је и двије књиге, за 1894. и 1895. годину, календара *Неретљанин*, првог мостарског књижевног зборника, а које је уредио Светозар Ђоровић.⁵¹ Штампарија је радила до 1905. године, када је откупљена и пренесена у Сарајево.

Обимнију штампарску дјелатност, када је ријеч о Србима у Мостару, покренуће *Штампарија Пахер и Кисић*. Њу су 1899. године, основали Ристо Кисић и аустријски Нијемац, Пахер. Иако је сувласник штампарије био Нијемац, она ће ипак имати српски карактер. То доказује и најзначајнији издавачки подухват ове штампарије "*Мала библиотека*", у којој су од 1899. до 1910. године, у прикладном џепном издању, штампани књижевни радови како озбиљнијих тако и мање познатих стваралаца. Уредници су били Јован Протић, иначе поријеклом Војвођанин, и касније Ристо Кисић. Од 1902. године уз издања *Мале библиотеке* излазио је и часопис *Пријеглед Мале библиотеке*, "а који је најразноврснијим текстовима о књигама, књижевности, књижаству, и о култури уопште, продубљивао и ојачавао књижевну свијест и развијао потребу за књигом код обичних људи."⁵²

Значајну улогу у културном успону српског грађанства у Мостару и Херцеговини крајем XIX и почетком XX вијека одиграла је и штампа. До аустроугарске окупације у Мостару је, и то врло кратко (1876. године), излазио само лист *Неретва* и важио је за службено гласило херцеговачког вилајета, иако га је Владимир Ђоровић назвао турско-српским листом.⁵³ Живљу активност послје окупације, о питању штампе у Мостару исказују католици, а посебно фрањевци. Што се тиче мостарских Срба, њима је било неопходно да се афирмише мостарски књижевни круг, па да из кругова људи активних у *Гулама* крене иницијатива за оснивање једног књижевног листа. Оснивање часописа *Зора* 1896. године, био је један од најкрупнијих културних и књижевних догађаја не само у Мостару и Херцеговини већ и знатно

⁵¹ Душан Берић, Срби у Мостару и његовој околини 1844-1918, у књизи: Срби у Мостару, Београд, 2001, стр. 148.

⁵² С. Тутњевић, Исто. стр. 405.

⁵³ В. Ђоровић, Босна и Херцеговина, стр. 112.

шире. Као што ће се испоставити, *Зора* је била нека врста споне и континуитета између два значајна српска књижевна листа тог времена, *Српског прегледа* Љубомира Недића (излазио 1895. године) и *Српског књижевног гласника* Б. Поповића (почео да излази 1901. године). Иницијативу за покретање *Зоре* дао је Светозар Ћоровић, а молбу за одобрење оснивања потписали су новембра 1895. године Светозар Ћоровић и Алекса Шантић. У фебруару 1896. године одобрено је покретање листа уз строгу напомену "да се *Зора* може бавити само оним предметима који из рада и садржаја искључују сваки политички правац"⁵⁴ Већ 30. априла 1896. године из штампарије Владимира Радовића изашао је први број *Зоре*. *Зора* је излазила до краја 1901. године, а уређивали су је до 1898. године Шантић и Ћоровић, затим Јован Дучић до 1890. и Атанасије Шола до гашења листа. За то вријеме, *Зора* је објављивала поезију и прозу мање или више познатих, већином српских писаца, радове књижевне критике и чланке различитих културних садржаја. Нешто због финансијских тешкоћа, а нешто и због тога да не буде пандан *Српског књижевног гласника*, који је тада почео да излази, *Зора* се угасила крајем 1901. године. Из овога као и из чињенице да су *Гусле* 1913. године предале своју библиотеку *Просвјети* ради оснивања њене Централне библиотеке, може се сагледати сва ширина националне мисли херцеговачких културних и националних прегалаца с краја XIX и почетка XX вијека.

У Мостару је 1897. године Владимир Радовић покренуо први српски политички лист *Српски вјесник*. Био је замишљен као опозициони лист, али је од почетка био изложен строгој цензури. Лист је уређивао све до своје изненадне смрти 1899. године, енергични и храбри Владимир Радовић. Послије њега, лист је уређивао његов брат Душан, али се он све теже носио са цензуром, па ће *Српски вјесник* све мање бити политички и опозициони. И поред тога, он ће све до 1905. године, када у Сарајеву почиње да излази *Српска ријеч*, бити једини српски опозициони лист у Босни и Херцеговини.

Већ је речено да је већина херцеговачких интелектуалаца, током прве деценије XX вијека, пренијела своју политичку, националну и културно-просвјетну активност у Сарајево, као главни град Босне и Херцеговине. У Сарајеву је почетком 1905. године почела да излази *Српска ријеч*, а била је замишљена као главни српски опозициони лист у Босни и Херцеговини. За првог уредника постављен је Васиљ Грђић. Борбенији и радикалнији у ставовима од старијих бораца за црквено-

⁵⁴ Е. Челебић, наведени рад, стр. 250

школску аутономију, Грђић је, као и група млађих националних бораца, убрзо последије добијања аутономије, дошао у сукоб са њима. Због тога је већ у јулу 1905. године отпуштен са мјеста уредника *Српске ријечи*. Међутим, убрзо се као опозиционе, издвајају двије млађе струје националних радника. Једна национално-аграрног карактера око Петра Кочића и листа *Отаџбина* у Крајини и друга национално-демократски обојена, а коју су углавном чинили Херцеговци око Васиља Грђића.⁵⁵ Ова друга покренула је у Мостару 1. јануара 1907. године свој лист *Народ*, а чији је главни уредник био Ристо Радуловић, а одговорни уредник Јово Ђугумовић. У политичку групу окупљену око овог листа осим Грђића и Радуловића спадали су и Атанасије Шола, др Урош Круљ, Душан Васиљевић, Јово Ђугумовић и други. Као и други српски опозициони листови и *Народ* је строго цензурисан, неки бројеви су заплијењени, а уредник Ристо Радуловић чак и затваран. Послије анексије Босне и Херцеговине *Народ* је забрањен, да би 1911. године био поново покренут, али овај пут у Сарајеву. И опет му је уредник био Ристо Радуловић Ринда.

Једна група опортунистички расположених "пречана", покренула је 1909. године у Мостару информативно политички лист "Рад". Овај лист био је оштро нападан од стране "Народове" групе посебно због признања анексије.⁵⁶ Власник и главни уредник листа био је Петар Петковић, а одговорни уредник био је Јован Анђелопољ. Лист је излазио до 1911. године.

Тајно друштво мостарских гимназијалаца "Српска свијест" издавало је 1897. године тајни лист "Српство". Уредник му је био Ристо Радуловић, а изашло је свега 10 бројева. Чланови тог тајног удружења били су: Јевто Дедијер, Душан Иванишевић, Душан Таминцић, Ђоко Перин, Ристо Радуловић, Владо Периновић, Осман Ђикић, М. Миловић, Мурад Сарих, Ристо Милошевић, Крсто Самарцић, Гојко Гвозденовић, Симо Вујовић и Ристо Тохол.⁵⁷

"Народова група" покренула је још један, овај пут научни часопис, у Босни и Херцеговини. Часопис *Преглед* покренут је у Сарајеву 1910. године, а власник му је био Васиљ Грђић. Први уредник листа био је Јефто Дедијер, а од септембра 1910. године такође Ристо

⁵⁵ Др Васиљ Поповић, Национална Босна и Херцеговина и Васиљ Грђић, Споменница Васиља Грђића, стр. 183.

⁵⁶ Др Урош Круљ, Народова група, њен рад и идеологија, Гласник Југословенског професорског друштва, Мостар и Херцеговина, књ. XVII, свеска 11 – 12, Београд, 1937, стр. 1018.

⁵⁷ Ђорђе Пејановић, Библиографија штампе Босне и Херцеговине 1850-1941, Сарајево, 1961, стр. 37-38.

Радуловић. За Риста Радуловића је интересантно да је тих година уређивао чак три листа у исто вријеме, *Народ*, *Преглед* и *Просвјетин Календар*. Али, он их није само уређивао, већ је у њима активно и публиковао разне текстове. Уз све то, он је тих година и један од главних иницијатора и оснивача *Просвјетине* Централне библиотеке. *Преглед* је третирао национална и културна питања, а у њему су сарађивали и многи познати и признати научни и културни радници као: Јован Цвијић, Слободан Јовановић, Миленко Веснић, Урош Круљ, Владимир Ћоровић и многи други.⁵⁸ *Преглед* се угасио 1913. године највише због недостатка финансијских средстава.

Једна активна група Срба муслимана покренула је у Мостару 1906. године лист *Мусават*, чији је власник, а једно вријеме и уредник био истакнути српски националиста Смаилага Ћемаловић. Изразито просрпски оријентисан, лист је заговарао блиску сарадњу између Српске народне организације и Муслиманске народне организације, чији ће званични орган *Мусават* убрзо и постати. Лист је 1909. године пренесен из Мостара у Сарајево. Ова активна група српске омладине муслиманске вјероисповијести у којој предњаче Ћемаловић, Ћикић, Куртовић, Шарић и још неки наставиће у Сарајеву своју мисију освјешћивања муслимана у српском националном смислу. Ту су Ћикић и Ћемаловић 1909. године, послје разлаза са вођством МНО због признавања анексије, покренули лист *Самоуправа*. Лист је послје Ћикићеве смрти 1912. године престао да излази, а исте те године Ћемаловић, Куртовић и други покренули лист *Српска омладина*.⁵⁹

Спортска друштва

Ако се изузме неуспјешан покушај Риста Јермића да 1893. године у Фочи оснује Српско гимнастичко друштво, онда је прво такво друштво основано у Мостару 1904. године под именом *Гимнастичко друштво Обилић*. Молба за оснивање Друштва, коју су потписали Атанасије Шола, др Перо Ивановић и Ћорђо Перин, упућена је надлежним органима још новембра 1903. године, али је оно одобрено тек 14. јула 1904. године.⁶⁰ Иако га нема међу потписницима молбе,

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu muslimana*, Sarajevo, 1986. стр. 71.

⁶⁰ Петар Д. Павловић, Соко у Херцеговини до 1918. године, Зборник радова са Ћоровићевих сусрета писаца "Српска проза данас" у Билећи и научног скупа историчара "Културна и духовна историја Херцеговине" у Гацку, 19-21. септембар 2003, 'Билећа-Гацко, 2004, стр. 447.

због тога што је био државни чиновник, велике заслуге за оснивање *Обилића* има професор Мостарске гимназије Стево Жакула. Он је у Мостар дошао 1898. године, и био је свједок и активни судионик свих значајнијих културних и националних догађања у Мостару крајем XIX и почетком XX вијека. Жакула је био и први соколски учитељ гимнастике у Мостару, све док 1908. године из Чешке није дошао нови учитељ гимнастике и члан чешког *Сокола* Јосиф Брануер.⁶¹ Оснивање *Обилића* било је камен темељац стварања соколских организација у Босни и Херцеговини. Убрзо се по свим окружним мјестима стварају соколске организације, а 8. августа 1909. године у Сарајеву је одржан састанак делегата српских соколских организација из БиХ, на коме је одлучено да се оснује централна соколска организација под називом: *Српска соколска жупа босанско-херцеговачка*. Сва гимнастичка друштва понијела су назив *Српски соко*.⁶² Значајну помоћ при организацији соколства у Босни и Херцеговини пружила је *Соколска жупа фрушкогорска*, а посебно један од идеолога соколства др Лаза Поповић из Сремских Карловаца. *СПКД Просвјета* пружила је такође значајну материјалну помоћ. У периоду 1910-1911. године основана су соколска друштва у свим котарским средиштима Херцеговине. Од тада па све до Балканских ратова, херцеговачки српски *соколи* учествују на свим важнијим соколским манифестацијама у Босни и Херцеговини и знатно шире. Тако нпр. на свесоколском слету у Софији 1910. године, босанскохерцеговачку соколску жупу предводе Стево Жакула, начелник жупе, и његов замјеник Чедо Милић из Мостара. Херцеговачки *соколи* учествују и на свесловенском соколском слету у Прагу 1912. године. Осим тога, у самој Херцеговини соколи организују значајне манифестације, као што је нпр. био покрајински соколски слет у Невесињу 1910. године и соколски слет жупе босанскохерцеговачке у Требињу 1911. године.

Под паролом "Устај, живи, бори се, не клони" *соколи* су се физички и морално челичили, васпитавали у витешком духу и развијали националну свијест, припремајући се да спремни дочекају борбу за ослобођење и национално уједињење. "Импоновало је оно мушко самопоуздање које је, као светлосни флуид, струјало жилама те свесне омладине, дисциплиноване, одважне и спремне на све..."⁶³ Логично је да су аустроугарске власти будно пратиле активности *сокола*. Чим је, маја

⁶¹ Исто, стр. 448.

⁶² Јово Поповић, Хисторијат српских соколских друштава у Босни и Херцеговини од 1900-1914. Spomenica II pokrajinskog sleta Sokola Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu, Sarajevo, 1934, str. 28.

⁶³ Др Лаза Поповић, За славу и за част, Spomenica II pokrajinskog sleta ... , str. 20.

1913. године, избила Скадарска криза, по наредби земаљског поглавара Оскара Поћорека, уведене су у Босни и Херцеговини ванредне мјере, које су подразумејевале забрану рада и отпуштање свих српских друштава, а међу првима *Српског сокола*. Рад српских друштава дозвољен је поново у новембру 1913. године, али су власти на сваки начин настојале да омету њихову активност. Због тога, све до почетка Првог свјетског рата, више није било значајнијих манифестација српских сокола у Босни и Херцеговини. Први свјетски рат донијеће велика страдања *сокола*, а посебно соколских старјешина. Тако је на Бањалучком велеиздајничком процесу 1916. године вођа херцеговачких сокола Чедо Милић, због активности у *Српском соколу*, осуђен на смрт, а Стево Жакула, Атанасије Шола, Илија Шакота и други на затворске казне. Велики број херцеговачких *сокола*, који су успјели да избјегну хапшење, учествовали су као добровољци у српској и црногорској војсци.

Упоредо са оснивањем *Српског сокола* у Босни и Херцеговини су оснивана и антиалкохоличарска или трезвењачка друштва *Побратими*. Пошто је свака активност *сокола* била под будном присмотром аустроугарских власти *побратимство* је у ствари било начин продора соколских идеја у село. То доказује и метод њиховог рада, који је, поред ширења антиалкохолизма, био скоро идентичан соколским методама. Циљеви *побратимства* били су: "разбудити националну свијест нашег сељака; очувати му под туђинском управом народне особине; и оспособити га да у потребном тренутку буде спреман за борбу и жртве. Апстиненција од крчме свакојачко је доприносила челичењу карактера и подизању општег морала."⁶⁴ У Мостару је маја 1911. године основано *Побратимско друштво*, а од тада па до краја 1912. године у Херцеговини је основан већи број њих.⁶⁵ Прва заједничка манифестација побратимских чета у Херцеговини, са надметањима у "витешким играма", одржана је у селу Самобору код Гацка 1912. године, у организацији Соколског друштва Гацко.⁶⁶ Маја 1913. године *Побратими* су били забрањени као и сва остала српска друштва, а новембра исте године поново им је дозвољен рад. Нова забрана, овог

⁶⁴ Spomenica II pokrajinskog sleta ... , str. 109.

⁶⁵ До краја 1912. године у мостарском срезу побратимска друштва су постојала у Мостару и Бијелом Пољу. Гатачки срез је имао побратимска друштва у Срђевићима, Врби, Липнику, Самобору, Гацку и Коритима, а билећки срез у Фатници, Билећи и Мекој Груді. Невесињски срез је имао побратимска друштва у Савићима и Бојиштима, а столачки у Клепцима и Пребиловцима. И Требиње је имало побратимско друштво. (Петар Д. Павловић, наведени рад, стр. 451.)

⁶⁶ Spomenica II pokrajinskog sleta ... , str. 110.

пута пропраћена хапшењима и прогонима, услиједила је послије атентата који је извршио Гаврило Принцип.

Професор Мостарске гимназије и један од активних судионика свих културних догађаја у Мостару, Милан Ђуковић, описао је тадашњу улогу и значај Мостара на сљедећи начин: "Последњих година прошлог и првих година овог вијека Мостар је у културно-националном погледу заузимао прво мјесто у западном српству. Слободно се смије рећи да је изван Србије пред њим стајао једино Нови Сад ако се узму у обзир културне установе и много већи број културних радника у Новом Саду; али с обзиром на квалитет књижевно-културног рада, Мостар стоји и пред Новим Садам, да не спомињем Сарајево, Цетиње, Дубровник и друга мјеста. А како је у оно доба сваки јавни рад, па и књижевни и умјетнички, био у исто вријеме и националан, Мостар је био на гласу као најнационалнији град."⁶⁷ На жалост, овај културни примат који је у то вријеме Мостар држао у "западном српству", биће кратког даха. Снажењем Сарајева као политичког центра Босне и Херцеговине, већина мостарских културних и јавних радника пренијеће своју активност у Сарајево. С друге стране, талентовани ђаци мостарске гимназије отићи ће на европске универзитете, а само мали број њих вратиће се у Мостар да живи и ствара. Послије Првог свјетског рата, они који су преживјели разноврсне тортуре и страдања, већином ће се политички ангажовати, али ће и даље велики број њих остати активан и на просвјетно-културном пољу. Тако је нпр. Атанасије Шола право из травничког затвора 1918. године дошао на мјесто предсједника Народне владе Народног вијећа БиХ. Васиљ Грђић, Перо Слијепчевић, Шпиро Солдо, Шукрија Куртовић и др. постали су активни чланови Савеза земљорадника или Демократске странке, док су Војислав Шола, Смаилага Ђемаловић, Јово Ђугумовић и многи други постали активни у редовима Народне радикалне странке. Већина њих наставила је и даље да се бави културно – просвјетним или књижевним радом. Али, само ријетки ће и даље остати да живе и стварају у Мостару, па ће се тако њиховим нестанком у потпуности угасити и посљедњи трагови оног културног бљеска који је Мостар доживио крајем XIX и почетком XX вијека. Као да је прерана смрт Светозара Ђоровића, а неколико година касније и Алексе Шантића и симболички означила крај оног златног доба мостарског културног, књижевног и националног покрета који је

⁶⁷ Цитирано према: Јован Радуловић, Од оснивања "Гусала" до покрета "Зоре"; у: Књига о Мостару, стр. 60

Мостару и донио епитет "најкултурнијег и најнационалнијег града у западном српству". Генерације које су долазиле после њих нису у новим друштвено-политичким околностима проналазиле онако јаку, у првом реду националну мотивацију за културно дјеловање, а осим тога мало који се од младих талентованих стваралаца одлучивао да у Мостару остане да живи и ствара.